

ները, առաջին նուիրեալները, կառուցի հետ կապուած խնդիրները, տնտեսական հարցերը, աշակերտներու հաւաքագրման եղանակը, քանակը, օրակարգը, դասացուցակը:

Ամփոփելով, կրնանք ըսել թէ վարժարանները հիմնուած են միշտ հայ հասարակութեան փափաքով, անձնագոհ միաբաններու նուիրական աշխատանքով, դրամական մեծ դժուարութիւններով:

Այնուամենայնիւ, Մխիթարեան Հայերը միշտ ուզած են մատուցել հայ պատանիին եւրոպական բարձր մակարդակի ուսում եւ կրթութիւն. այդ նպատակով միշտ դասաւանդուած են օտար լեզուներ, ինչպէս ֆրանսերէն, անգլերէն, իտալերէն եւ գերմաներէն, իսկ դասական լեզուներէն՝ լատիներէն եւ յունարէն, բարձրագոյն դասարաններու համար: Ժամանակին համընթաց, նորարար աշխարհի հետ քայլ պահելու համար, ոչ մէկ ջանք ու տանջանք չէ խնայուած, այլ մեծագոյն նուիրումով եւ փութաջան աշխատանքով, թարգմանաբար եւ կամ իւրովի Մխիթարեան Հայերը հեղինակած են դասագրքեր եւ անոնցմով դասաւանդած են ամենաարդիական առարկաներ, ինչպէս առողջաբանութիւն, հանքաբանութիւն, վաճառականութեան օրէնսդրութիւն, մեքենաբանութիւն, քաղաքական տնտեսագիտութիւն, ճարտասանութիւն, հոետորութիւն, սղագրութիւն, հաշուակալութիւն, աստղագիտութիւն, տոմարագիտութիւն, նաւուղղութիւն, եւն., նպատակ ունենալով «բարոյական կրթութեամբ ու հիմնական գիտութիւններով տղայոց սիրտն ու միտքը մշակել ու զարգացընել, որպէս զի ետքէն կարող ըլլան իրենց վիճակին պարտքիրը կատարել եւ հասարակութեան ու ընտանեաց պիտանի ու պատուաւոր անդամներ ըլլալ»¹⁰: Աւելորդ չեմ նկատեր յիշել նաեւ այն փաստը որ 1847 թուականին, Ձմիւռնիոյ դպրոցը կը համալրուի Վիեննայէն

ժամանած բնագիտութեան տարբեր փորձեր կտարելու համար սարքեր եւ սարքաւորումներ, որ ոչ միայն աշակերտութեան հետաքրքրութիւնը կ'արթնցնէ, այլ քաղաքի մեծամեծներու ուշադրութիւնը կը գրաւէ, եւ նոյնիսկ տեղւոյն իտալացի եպիսկոպոսը հիացումով կը հետեւի գործնականօրէն ցուցադրուած բնագիտական փորձերուն:

Պատմական տարբեր անցուղարձերէ, բնական աղէտներէ եւ մարդկային հաշուհարգարներէ բազմիցս տուժելով Հանդերձ, Մխիթարեան կրթական առաքելութիւնը կը շարունակուի առ այսօր, նուիրեալ միաբաններու անձնուրաց զոհողութեան շնորհիւ:

Այսօր, Պոլսոյ մէջ, «Փանկալթիի Մխիթարեան Լիսէ» կը գործէ տնօրինութեամբ Տիկին Եւա Օրագեանի եւ երկու Մխիթարեան Հայերու Հ. Սարգիս Վրդէրմէնի եւ Հ. Յակոբոս Վրդ. Զօփուրեանի անխոնջ աշխատանքին շնորհիւ:

Պէյրութի Հաղմիէի դպրոցը եւս առ այսօր կը գործէ, շնորհիւ Հ. Յովսէփ Վրդ. Թոփալեանի երկարամեայ նուիրուած աշխատանքին:

Լոս Անճելէսի դպրոցը եւս կը գործէ այսօր Միացեալ Նահանգներու մէջ, Հ. Դաւիթ Ղազարեանի եւ Հ. Օգոստինոս Վրդ. Անթուրեանի ջանքերով:

Ներկայիս, որպէս միացեալ միաբանութեան համատեղ գործունէութիւն, Մխիթարեան ութ վարժարաններ կը գործեն, որոնցմէ ամենաերիտասարդը՝ Հայաստանի «Մխիթարեան կրթահամալիր»ն է:

10 Պօղոսեան, Համայնապատկեր, հտ. Բ., էջ 93:

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅՈՒՄ»

Տիգրան Սիրունեան

«Հանդէս ամսօրեան», տպագրութեան սկզբնական շրջանում լինելով Հնդեւրոպաբանութեան նորանոր նուաճումների ժամանակակիցը, իր էջերում ի մի է բերել համեմատական ուսումնասիրութիւնների հայերէնագիտական տուեալներ. «Հայերէն լեզուի քննական ուսումնասիրութեան դրդիչն եղաւ»¹: Զգտելով լինել Հնարաւորինս համահաւաք՝ Հանդէսը տպագրել է եւ օտարազգի, հիմնականում՝ եւրոպացի, եւ հայ լեզուաբանների աշխատութիւններ, ապահովել է գիտական բազմակարծութիւն՝ հաւաստի եզրակացութեան միջոց դարձնելով բանավէճը: Այս ամէնի արդիւնքում հայերէնը Հանդէսում ներկայացուել է ցեղակից բազմաթիւ առնչութիւններով, կատարուել են մեծաթիւ ստուգաբանութիւններ, քննուել են քերականական ու հնչիւնական առանձին տարրեր, արձանագրութիւնների լեզուական իրողութիւններ, պարզաբանուել ընդհանուր լեզուաբանական հարցեր:

Հանդէսում տպագրուած յօդուածներում հայերէնի ցեղակցային կամ փոխազդեցական կապերն ուսումնասիրուած են՝ համեմատութեան եզր ընդունելով կամ մէկ ուրիշ լեզու, կամ տարբեր լեզուների համարժէք միաւորներ: Առաջին դէպքում քննուել է հայերէնի եւ որեւէ լեզուի կամ լեզուների մերձաւորութեան աստիճանը, միւս դէպքում՝ ուսումնասիրութեան տեսանկիւնը մասնաւորեցուած է, եւ նկատի են առնուած միայն առանձին երեւոյթներ՝ հնչիւնական, քերականական կամ բառային:

1 Յուշարձան գրական ժողովածոյ առթիւ 100-ամեայ յրբելիքի հաստատման Մխիթարեան միաբանութեան ի վիեճակ (1811-1911), Վիեճակ, 1911, էջ 51:

ա. Հայերէնի լեզուական առնչութիւնները

Հանդէսում վերլուծուած են հայերէնի եւ էտրուսկերէնի այն ընդհանուր եզրերը, որ ուսումնասիրել էր Ս. Բուզէն, տպագրուած է նաեւ նորուեզացի գիտնականի՝ գոթերէնում հայկական շերտի առկայութիւնը քննող յօդուածը, ապա հայերէնի եւ լիկերէնի առնչութիւնների մասին աշխատանքը²: Այնուհետեւ ամփոփուած են Պ. Ենսենի ուսումնասիրած՝ հայերէնի եւ խեթերէնի ցեղակցային համարժէքները, Հ. Պեդերսենի՝ հայերէնի հնչիւնական դիրքի մասին դիտողութիւններ՝ քաղուած «Հայերէն եւ դրացի լեզուները» աշխատութիւնից, հայերէնի եւ թոխարերէնի միջեւ համեմատական եզրեր՝ Հր. Աճառեանի ուսումնասիրութեամբ, հայերէնի եւ վրացերէնի աղբրաները՝ որպէս փոխազդեցութեան հետեւանք³ եւ այլն: Ն. Մառի հա-

2 Տե՛ս Հ. Գ. ՄԷՆԵՎԻՉԵԱՆ, «Նոր հայագիտից երկրորդ երկասիրութիւնը», «Հանդէս ամսօրեայ» (այսուհետեւ՝ ՀԱ), 1891, էջ 70-71, Հ. Ա. Վոյստրովեան, Սոֆոս Պոկկէ եւ հայերէն լեզուի գոթարեան վրայ ըրած ազդեցութիւնը, ՀԱ, 1895, էջ 227-231, 259-261, Ղ. Բաղդուպեան, Լիկերէն եւ հայերէնը ըստ Sophus Bugge-ի, ՀԱ, 1907, էջ 115-117, 182:

3 Տե՛ս Պ. ԵՆՍԵՆ, Հատերէն եւ հայերէն, ՀԱ, 1904, էջ 180-184, 271-276, Հ. Պեդերսեն, Հայերէն եւ դրացի լեզուները, ՀԱ, 1905, էջ 1-5, 37-41, 150-158, 276-281, 339-346, 1906, էջ 20-23, 68-71, 105-113, 130-135, 193-199, 235-239, 279-287, Հայերէնի դիրքը, ՀԱ, 1929, էջ 117-121, 178-190, Հ. Աճառեան, Թոխարերէն եւ հայերէն, 1912, էջ 37-40, Ա. Սարուխան, Վրացերէն լեզուն հայերէնի հետ համեմատութեամբ, ՀԱ, 1937, էջ 581-587, Սոլտա Գեորգ Ռ., Հայերէնի դիրքը հնդկ-գերմանական լեզուներու ծիրի մէջ (գերմաներէն), ՀԱ, 1953, էջ 72-95, 176-191, 523-552, 1955, էջ 357-373, 551-572, 1956, էջ 218-236, 1957,

բեթական տեսութիւնը եւս մեկնաբանուում է, ի մասնաւորի՝ Հայերէն-աղուաներէն փոխազդեցութիւնը, լազերէնի ուսումնասիրութիւնը եւ այլն⁴: Սեմական ուղղութեամբ լեզուական նմանութիւններ է որոնում Յովհ. Սազեանը՝ Հայերէնում նկատելով աքքադական տարրի գոյութեան Հետքեր⁵:

բ. Հայերէնի հնչիւնական եւ քերականական ուսումնասիրութիւններ

Հայերէնի հնչիւնական օրինաչափութիւնների, քերականական կազմութեան, ներառեալ՝ նախափակ շեշտակրութեան, ձեւաբանական առանձին միաւորների ծագման եւ համեմատական դիրքին առնչուող հարցեր, վերլուծութեամբ ծանուցում կամ թարգմանում են հանդէսի էջերում. այդպիսիք են Ա. Մէյէի «Դասական Հայերէնի համեմատական քերականութեան ուրուագիծ», «Դիտողութիւններ Հայերէնի վերաբերեալ», «Հետազոտութիւններ Հայերէնի համեմատական շարահիւսութեան», Հ. Պեդերսենի «Նպաստ Հայ լեզուի պատմութեան», «Հին Հայերէնի ցուցական դերանունները» աշխատութիւնները⁶:

Համեմատական վերականգնումների միջոցով փորձ է արւում ցոյց տալ մի շարք

էջ 56-75, էջ 454-480, 1958, էջ 217-264, 522-554 եւ այլն:

4 Տե՛ս Վ. Գաբիւնեան, *Albaniaca (Աղուանք)*, 1907, էջ 187-189, Ն. Մառ, *Ժամերէն (լազերէն) լեզուի քերականութիւնը*, - ՀԱ, 1912, էջ 598-616 եւ այլն:

5 Տե՛ս Յովհ. Սազեան, *Աքքադեան լեզու*, - ՀԱ, 1909, էջ 333-336:

6 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, *Եւրոպական հրատարակութիւնը*, - ՀԱ, 1893, էջ 338-339, *Հետազոտութիւնը ի վերայ Համեմատական համաձայնութեան հայերէն լեզուի*, - ՀԱ, 1898, էջ 377-379, Հ. Աճառեան, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, Meillet A., - ՀԱ, 1903, էջ 105-110, Հ. Պեդերսեն, *Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան*, - ՀԱ, 1904, էջ 335-336, Հին հայերէնի ցուցական դերանունները, - ՀԱ, 1906, էջ 289-297, 337-341, 368-373, 1907, էջ 90-93, 117-121:

հնչիւնական, քերականական երեւոյթների ծագման հիմքերը՝ Ե-ի երկար եւ կարճ տարբերակների, ց հոլովիչի, ցոյական հիմքի ձեւաւորման եւ այլ հարցեր, ինչպէս նաեւ՝ քննել Հայերէնում նախալեզուից ուղղակիորէն չաւանդուած իրողութիւններ, օրինակ՝ երաժշտական շեշտի խնդիրը⁷:

գ. Ստուգաբանական ուսումնասիրութիւններ

Հանդէսի էջերում ստուգաբանութիւնները բազմաթիւ են. տպագրուում են անուանի լեզուաբաններ Հ. Հիւբշմանի, Ա. Մէյէի, Պ. դը Լազարդի, Յ. Միւլլերի, Ս. Բուզէի, Հ. Պեդերսենի, է. Լիդենի եւ այլոց ստուգաբանութիւնները⁸: Պատմահամեմատական ծաւալուն եւ արժէքաւոր նիւթ է ամփոփուած Ղ. Բադրուպանեանի ստուգաբանական յօդուածաշարերում⁹:

7 Տե՛ս Հ. Աճառեան, *Խաղերէն ie եւ e եւ հայերէն եւ եւ ձայները*, - ՀԱ, 1903, էջ 67-69, Հ. Պեդերսեն, *Հին հայերէն լեզուի շեշտը*, - ՀԱ, 1904, էջ 131-133, Հ. Թ. Կետիկեան, *Հայերէնագէտ ուսուցչապետն ղոկտ. Հոյզեր Պետերսըն*, - ՀԱ, 1904, էջ 129, Կ. Օշտիր, *Հայ յոգնակի սեռ.*, տր. եւ բոլ. - ՀԱ, 1912, էջ 170-176, *Թ-կատարեալը եւ իր վերջաւորութիւնները*, - ՀԱ, 1912, էջ 356-366, Կ. Տրայմեր, *Անուանական գործիականի եւ յոգն. ա եւ բ դեմքի ք.ի մասին*, - ՀԱ, 1914, էջ 507-518:

8 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, *Քանի մը հայերէն բառերու ստուգաբանութիւնը*, - ՀԱ, 1891, էջ 44, Հ. Հիւպշման, *Հայկականը*, - ՀԱ, 1892, էջ 353-356, *Հայկականը*, - ՀԱ, 1907, էջ 183-187, 248-252, Փ. Միլլեր, *Հայկականը 2.*, - ՀԱ, 1890, էջ 283-285, *Հայկականը*, - ՀԱ, 1894, էջ 293-295, Հ. Գ. Մեյէ-Վիշեան, *Պոկկէ հայերէնագիտիցն անր մէկ երկասիրութիւնը*, - ՀԱ, 1892, էջ 20-21, Հ. Պեդերսեն, *Պատմութիւն հայերէն լեզուի*, - ՀԱ, 1903, էջ 65-67, 138-143, 193-195, 358-363, - ՀԱ, 1904, էջ 9-14, Բ. Խալաթեան, *Հայերէն ուսումնասիրութիւնը*, - ՀԱ, 1906, էջ 333-337, *Հայերէն ուսումնասիրութիւնը*, - ՀԱ, 1908, էջ 86-87, Հ. Պեդերսեն, *Եւայդ Լիդէնի հայկական ուսումնասիրութիւնը*, - ՀԱ, 1907, էջ 95 եւ այլն:

9 Տե՛ս Ղ. Բադրուպանեան, *Ստուգաբանական հետազոտութիւնը*, - ՀԱ, 1903, էջ 150-152, 220-222, 380-382, 1904, էջ 94, 184-185, էջ 334, 1905, էջ 158-159, 253-254, 316-319, 1906, էջ 23-25, 55-

Հանդէսում ստուգաբանուում են նաեւ ընդհանուր յատկանիշով բառային խմբեր: Հիւբշմանի «Հին Հայկական անձնանունները» յօդուածում քննուում է, թէ արդեօք անուանումների հնդեւրոպական սկզբունքը պահպանուել է Հայերէնում¹⁰: Ուսումնասիրուում են իմաստային խմբեր՝ բուսաբանական բառերի գիտական համազօրները՝ ստուգաբանական մեկնաբանութեամբ, հեղինակ՝ Հ. Աճառեան¹¹: Լեզուաբանը մէկ այլ յօդուածում առանձնացնում է բնաձայն եւ կրկնաւոր բառերի վեց կաղապար, ճշտում դրանց ցեղակցային համապատասխանութիւնը¹²:

Արմատների նախնական ձեւեր են վերականգնուում՝ կիրառելով հնչիւնական օրէնքներ. Աճառեանը Մէյէի՝ քմական եւ կոկորդական հնչիւնների լծորդութեան հիմքով ստուգաբանում է բարբառային բառեր եւ որպէս ստուգաբանական նոր միջոցներ՝ սահմանում ձ-գ եւ խ-կ լծորդութիւնները¹³:

Յօդուածներ են նուիրուում նաեւ մէկ կամ մի քանի բառերի ստուգաբանութեանը, օրինակ՝ կովկաս, մխիթար, սեպուր, Աստուած, ճճճուկ, խաչ, սպիտակ, պարմանի,

58, 71-73, 172-174, 341-347, 366-368, 1907, էջ 16-17, 89-90, 303-306, 1908, էջ 23-27, 85-86, 151-155, 186-189, 212-215, 245-247, 274-276, *Լեզուաբանականը*, - ՀԱ, 1908, էջ 312-315, 341-344, 1910, էջ 93-94, 118-119:

10 Տե՛ս Հ. Հիւպշման, *Հայկական յատուկ անուանը*, - ՀԱ, 1894, էջ 175-178, 208-211:

11 Տե՛ս Հ. Աճառեան, *Հայերէն ստուգաբանութիւններ*, - ՀԱ, 1908, էջ 120-124, *Արթիւնեան Յովհ.*, *Տունկերը եւ անոց հայերէն անունները*, - ՀԱ, 1908, էջ 379-381:

12 Տե՛ս Հ. Աճառեան, *Հայերէնի բնաձայն եւ կրկնաւոր բառերը (630 բառի քննութիւն)*, - ՀԱ, 1899, էջ 202-207, 232-236:

13 Տե՛ս Հ. Աճառեան, *Քմականներու կոկորդական մնալը*, - ՀԱ, 1905, էջ 254, *Չորեքբարբի*, - ՀԱ, 1906, էջ 129-130, *Նոր ձայնական օրէնք մը* ձ-գ, - ՀԱ, 1905, էջ 346, *Խ եւ Կ ձայներում լծորդութիւնը*, - ՀԱ, 1909, էջ 159-160, *Հայկականը*, - ՀԱ 1914, էջ 564-565:

տաճիկ, երկինք եւ այլն¹⁴, գինի բառի ծագման շուրջ բանավէճ է ծաւալուում Հ. Արշեղի եւ Հ. Գ. Մէյէ-Վիշեանի միջեւ¹⁵, եւ ընդհանրապէս խնդրայարոյց ստուգաբանութիւնները մեկնաբանուում, ճշգրտուում են¹⁶: Ստուգաբանական Հետազոտութիւնները, որոշ դադարներով, ընդգրկում են Հանդէսի տպագրութեան ողջ ընթացքը¹⁷:

Ծաւալուն անդրադարձ է արուել նաեւ փոխառեալ բառերի ուսումնասիրութեանը, դրանց բաշխմանն՝ ըստ փոխատու լեզուների. այս ուղղութեամբ լոյս են տեսել թարգմանական եւ վերլուծական մի շարք յօ-

14 Տե՛ս Ն. Մառ, *Հայոց «սեպուր» եւ վրացաց «սեպի» բառերի ստուգաբանութիւնը*, - ՀԱ, 1892, էջ 164-165, *Մխիթար անուան եւ մխիթարեալ բայի ստուգաբանութիւնը*, 1907, էջ 17-18, Հ. Ա. Ալեքսիսեան, *Հայերէն Աստուած բառը*, - ՀԱ, 1907, էջ 277-285, Հ. Աճառեան, *Օ՞գ*, - ՀԱ, 1906, էջ 129, Ն. Մառ, *Ընդհուկ*, - ՀԱ, 1921, էջ 227, Ն. Աղբալեան, *Խաչ բառին մասին*, - ՀԱ, 1926, էջ 265-268, *Սպիտակ*, - ՀԱ 1929, էջ 552-556, Հ. Ն. Ալիսեան, *Պարմանի (ստուգաբանութիւն)*, - ՀԱ, 1933, էջ 509-511, Ռ. Աբրահամեան, «Տաճիկ» բառի ստուգաբանութիւնը եւ պահպանական տուեալները, - ՀԱ, 1939, էջ 219-224, Հ. Պ. Էսապալեան, «Երկինք», - ՀԱ, 1941, էջ 198-202 եւ այլն:

15 Տե՛ս Յ. Արշեղ, *Հայերէնի «գինի» եւ Բարեյաստանի անորակա ծառը*, - ՀԱ, 1896, էջ 267-270, Հ. Գ. Մեյէ-Վիշեան, *Հայերէնի «գինի» բառին ծագումը*, - ՀԱ, 1896, էջ 289-292, Յ. Արշեղ, «Գինի»-ի ծագման խնդիրը, - ՀԱ, 1899, էջ 83:

16 Տե՛ս Հ. Գ. Մեյէ-Վիշեան, «Հերիսայ, կասկ եւ ձէթ» բառերը, - ՀԱ, 1889, էջ 158-159, *Նոր հայագէտ մը*, ՀԱ, 1890, էջ 53-54, *Խմբագրական*, - ՀԱ, 1894, էջ 33-35, Հ. Թ. Կետիկեան, *Հիւբշման եւ իր անր «Հայկականը»-ը*, - ՀԱ, 1901, էջ 359-363 եւ այլն:

17 Տե՛ս Ն. Աղբալեան, *Բառաքնական դիտողութիւններ*, - ՀԱ, 1926, էջ 397-401, Հ. Ն. Ալիսեան, *Հայկականը*, - ՀԱ, 1955, էջ 169, Հ. Պ. Տեր-Պողոսեան, *Ստուգաբանական դիտողութիւններ*, - ՀԱ, 1960, էջ 519-525, 1963, էջ 1-8, 201-208, Գ. Ջահուկեան, *Ստուգաբանութիւններ*, - ՀԱ, 1987, էջ 615-621, Գ. Մուրադեան, *Հրատ, Լուսաբեր, Փայլածու, Երեւակ, Լուսնագ*, - ՀԱ, 2006, էջ 1-18, Ա. Պետրոսեան, *Ստուգաբանութիւններ*, - ՀԱ, 2007, էջ 1-24 եւ այլն:

դուածներ, այդ թվում՝ Հիւբրմանի հետազոտած սեմական փոխառութիւնները եւ դրանց ասորական ու արաբական խմբերը, հայերէնի յունական փոխառութիւններն՝ ըստ Կ. Բրոքելմանի, հայերէն-թուրքերէն աղբյւրը՝ Ֆր. Կրելիցի ուսումնասիրութեամբ, Ա. Մէյէի առանձնացրած իրանական, ապա լատիներէնից արուած փոխառութիւնները, Հ. Աճառեանի ստուգաբանած եւրոպական փոխառութիւնները եւ այլն¹⁸:

Յեղակցութեան հաւաստի տուեալներ են որոնւում նաեւ արձանագրութիւններում, հանդէսի բնորոշմամբ՝ «իննեւտասներորդ դարուս կարծես մասնաւոր գործն եղած է՝ թաղուածն ու հնացածը վերստին ժամանակիս լուսովն նկատել...»¹⁹: Արձանագրութիւնների լեզուական փաստերի ուսումնասիրութիւն է Հ. Ա. Տէրվիշեանի «Պերսեպոլսոյ սեպագիրք» վերնագրով յօդուածաշարը²⁰: Աւարտելով պարսկական սեպագրերի հնչիւնաբանական նկարագիրը՝ մէկ տարի անց Տէրվիշեանն անդրադառնում է սեպագրութիւնների ձեւաբանական առանձնայատկութիւններին. տալիս նախ

18 Տե՛ս Հ. Հիւպըման, Սեմական փոխառեալ բառեր հիւս հայերէնի մէջ, 1893, էջ 14-18, 81-84, 148-150, 187-189, 213-215, 253-255, 262-266, Կ. Պրոքելման, Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ.- ՀԱ, 1894, էջ 25-29, 47-49, 83-87, 155-157, Ֆր. Գրելից-Գրայֆենհորստ, Հայերէնէ փոխառեալ բառեր թուրքերէնի մէջ.- ՀԱ, 1911, էջ 258-267, Հ. Ա. Վարդանեան, Հայերէն-թուրքերէն ստուգաբանութիւններ.- ՀԱ, 1913, էջ 446, Ա. Մէյէ, Հայերէնի մէջ փոխառեալ իրանեան բառերու վրայ.- ՀԱ, 1914, էջ 339-350, Հիւս հայերէնի լատիններէնէ ըրած քանի մը փոխառութիւններու վրայ երթադրութիւններ.- ՀԱ, 1914, էջ 228-232, Հ. Աճառեան, Եւրոպական փոխառեալ բառեր Հայերէնի մէջ.- ՀԱ, 1948, էջ 80-92, 1949, էջ 113-118, 1950, էջ 79-88 եւ այլն:

19 Տե՛ս Հ. Գ. Մէնեվիշեան, Ժաշակ ոսկեղէն դարութեան.- ՀԱ, 1888, էջ 158:

20 Տե՛ս Հ. Ա. Տէրվիշեան, Պերսեպոլսոյ սեպագիրք.- ՀԱ, 1887, էջ 8-9, 20-22, 52-54, 81-82, 145-146, 185-186, 1888, էջ 185-186, 220-222, 1889, էջ 46-47:

հոլովների կազմութեան եղանակները²¹, ապա դերանուան, թուականի եւ բայի խոնարհման պատկերը²²:

Արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնը նորանոր նիւթերով լրացնում է Հ. Յ. Տաշեանը՝ անդրադառնալով հիմնականում Պ. Ենսենի հետազոտած խեթերէնի լեզուական առնչութեան խնդրին²³: Հ. Տաշեանի «Փորձ մը լեզուի վանեան բեւեռագրութեանց» յօդուածը նուիրուած է ուրարտական արձանագրութիւնների ուսումնասիրութեանը²⁴: Հ. Սանտալճեանի «Նորագիւտ ուրարտեան սեպագիր արձանագրութիւնք» յօդուածում ուսումնասիրուել են եօթ արձանագրութիւնների անծանօթ բառեր՝ քաղուած եւրոպական հրատարակութիւններից²⁵: Խնդիրն առաւել ամբողջական եւ հնարաւորինս ամփոփիչ տրուած է Հ. Յ. Տաշեանի «Հաթեր եւ Ուրարտեանք» յօդուածաշարում²⁶:

դ. Ընդհանուր լեզուաբանական հարցեր

ԺԹ. դարում լեզուի նկատմամբ ձեւաւորուեց պատմական հայեցակէտ՝ մերժելով լեզուի՝ աստուածային պատրաստի շնորհ լինելու կրօնական մեկնաբանութիւնը:

21 Տե՛ս Հ. Ա. Տէրվիշեան, Հիւս պարսկերէն լեզու. հոլովում.- ՀԱ, 1890, էջ 100-101:

22 Տե՛ս Հ. Ա. Տէրվիշեան, Հիւս պարսկերէն.- ՀԱ, 1890, էջ 150-152:

23 Տե՛ս Պ. Ենսէն, Նորագիւտ հայեան արձանագրութեան ստորի. ՀԱ, 1894, էջ 335, Հ. Յ. Տաշեան, Հայեան արձանագրութեանց մասին դիտողութիւնք.- ՀԱ, 1894, էջ 383-384, Պ. Ենսէն, Հետիտներն ու հայերը.- ՀԱ, 1898, էջ 225-239, 327-328:

24 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, Փորձ մը լեզուի վանեան բեւեռագրութեանց.- ՀԱ, 1899, էջ 16-20:

25 Տե՛ս Յ. Սանտալճեան, Նորագիւտ ուրարտեան սեպագիր արձանագրութիւնք.- ՀԱ, 1913, էջ 393-409:

26 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք. ՀԱ, 1931, էջ 50-71, 202-231, 340-351, 414-422, 473-489, 1932, էջ 161, 401-433:

Միաժամանակ լեզուների ցեղակցութեան յետադայ սերտացման փորձերն, արդէն լեզուաւորնտանիքների յարաբերութեամբ, գիտականօրէն յանգում էին մէկ ընդհանուր նախալեզուի գոյութեան հնարաւորութեանը: Հ. Գաբրիէլ Մէնեվիշեանը «Արդի լեզուագիտութիւնը» յօդուածաշարում²⁷ ներկայացրել ու քննել է նախալեզուի մէկ կամ աւելին լինելու տարակարծութիւնները, լեզուների ձեւաբանական դասակարգումը, այդ դասերի որակական աստիճանակարգման գիտականութիւնը, ցեղակցային հիմքով դասակարգումը, լեզուների նոստրատիկ ընդհանրութեան հարցը եւ այլն: Պաշտպանելով նախասկիզբ լեզուի վարկածը՝ լեզուաբանը յանգում է հետեւեալ եզրակացութիւններին. ա) լեզուաւորնտանիքների ձեւաբանական յատկանիշները, չլինելով տիպական, չեն կարող համարուել համեմատութեան հաւաստի եզրեր, բ) բառերի ձեւային եւ իմաստային փոփոխութիւնները, որպէս պատմականօրէն ձեւաւորուած օրինաչափ երեւոյթ, առաջ են բերել լեզուաւորնտանիքների բառային ընդհանրութիւնների առերեւոյթ խզում, գ) լեզուաւորնտանիքների ցեղակցութիւնը հնարաւոր է հաստատել միջանկեալ աղբյւր վերականգնելով միջոցով՝ պատմահամեմատական ուսումնասիրութիւնների դրական փորձի հիման վրայ եւ դրա ընդհանրական կիրառութեամբ:

Հայկական տառերի նախատիպերի խնդիրը

Հայկական գրերի նախատիպերի հարցը հանդէսում հանգամանօրէն քննուել է՝ հակադրելով երկու հիմնական տեսակէտ. կամ յղում է կատարուել սեմական այբու-

27 Տե՛ս Հ. Գ. Մէնեվիշեան, Արդի լեզուագիտութիւնը.- ՀԱ, 1896, էջ 1-4, 45-47, 76-77, 150-152, 165-168, 225-229, 292-294, 321-323, 1897, էջ 21-24, 69-72, 153-155, 212-214, 302-304, 1898, էջ 78-81, 144-146, 252-255, 294-298, 1900, էջ 12-16, 68-72, 1901, էջ 177-180:

բենին²⁸, կամ հաւաստի է համարուել յունական նախատիպը²⁹: Զուգահեռ առաջ է քաշուել նաեւ յունասեմական միջանկեալ տարբերակը³⁰, նախատիպային նշանակութիւն է տրուել դանիէլեան գրերին³¹, իսկ ժայնաւորների դէպքում նկատի են առնուել նաեւ աւեստական գրերի օրինակները³²:

Հայերէնի նորմաւորման խնդիրները

Հանդէսը ձգտել է նաեւ նոր գրական լեզուի՝ աշխարհաբարի կանոնակարգմանը, քննադատել լեզուական օրինաչափութիւններն անտեսող անհարկի, ինքնահնար ձեւերը: Միթարեանները պաշտպանել են նաեւ մեսրոպեան ուղղագրութեան իրաւունքները, հանդէս եկել ուղղագրութեան պատմականութեան դիրքերից՝ մերժելով գրութեան նորմաւորութիւնները:

1880-ական թթ. հայկական մամուլում, յատկապէս «Մշակի» եւ «Արեւելքի» միջեւ, բանավէճ ծաւալուեց արտասանութեան՝ արեւելեան եւ արեւմտեան տարբերակների նախընտրելիութեան խնդրի շուրջ, թէ ո՞րն է ճիշտը՝ բնիկը, եւ հետեւաբար՝ ո՞րը պէտք է զիջել արտասանական միասնութեան համար: Հարցին լեզուաբանական լուծում է տալիս Հ. Ա. Այտընեա-

28 Տե՛ս Փ. Միլլեր, Հայ նշանագրաց մասին.- ՀԱ, 1889, էջ 86-87, Հայերէն նշանագրաց վրայ.- ՀԱ, 1891, էջ 68-70:

29 Տե՛ս Հ. Յ. Թովսիկեան, Գիր եւ գրութիւն.- ՀԱ, 1892, էջ 6-10, Հ. Յ. Տաշեան, Հայոց գիրը. Յարութիւնեանց իս.- ՀԱ, 1893, էջ 88-92, Հ. Գ. Մէնեվիշեան, Ծագումն հայ տառից.- ՀԱ, 1896, էջ 213-17, Ս. Պարոնեան, Հայերէն այբուբանի ծագումն պատմութեան պատկանեալ լուսաբանութիւնք.- ՀԱ, 1896, էջ 72-76:

30 Տե՛ս Հ. Ա. Եղիայեան, Ակնարկ մը ընդհանուր գրերու պատմութեան վրայ.- ՀԱ, 1914, էջ 21-41:

31 Յ. Մարկուարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշտոցի.- ՀԱ, 1911, էջ 530-544, 673-684, 1912, էջ 200-216, 657-666, 742-750:

32 Տե՛ս Փ. Միլլեր, Հայերէն այբուբանի ծայնաւորաց ծագումը.- ՀԱ, 1894, էջ 244-246:

նր: Նա, «Տառադարձութեան խնդիրը» յօդուածաշարում քննելով պայթական բաղաձայնների արեւելեան եւ արեւմտեան արտասանական տարբերակները եւ նկարագրելով կրած պատմական փոփոխութիւնները, ցոյց է տալիս դրանց օրինակաւ, ըստ այդմ՝ հաւասարապէս ճիշտ լինելը³³:

Յօդուածներ են տպագրուել աշխարհաբարի կանոնաւորման հարցերի վերաբերեալ. աշխարհաբարի բնականութեանը վտանգ է դիտուել գրաբարեան ձեւերի անարգել գործածութիւնն, նաեւ անհարկի՝ անխտիր մերժումը, քննադատուել են օտարաբան թարգմանութիւնները, անհետեւողական բառարանագրութիւնը, կամայական նորակազմութիւնները, ուղղագրական անկանոնութիւնը, ոճական ու իմաստային անճշտութիւնները³⁴, ընդ որում՝ խնդիրը երբեմն յստակեցուել է յաջորդական յօդուածների շարքով³⁵: Տերմինների կազմութեան սկզբունքներն է յստակեցրել Հ. Յ. Տաշեանը՝ հիմնական կողմնորոշիչ համարելով ձեւի եւ իմաստի պատճառաբանութեան յատկանիշը³⁶:

33 Տե՛ս Հ. Ա. Այտընեան, *Տառադարձութեան խնդիր*, - ՀԱ, 1888, էջ 73-77, 97-104, 117-122, 149-155, 165-168, 208-213, 1889, էջ 37-40:
 34 Տե՛ս Հ. Գ. Մէնելիշեան, *Աշխարհաբար լեզուի արդի վիճակը*, - ՀԱ, 1895, էջ 262-64, 291-93, 357-60, Հ. Թ. Կետիկեան, *Բառաստեղծութիւնը, թէ՞ բառագեղծութիւնը*, - ՀԱ, 1901, էջ 350-51, Թ. Վանանդացի [Գ. Մէնելիշեան], - ՀԱ, *Գրական թղթակցութիւններ*, - ՀԱ, 1901, էջ 358, ՀԱ, *Գրական կեդծիք*, - ՀԱ, 1902, էջ 122, Հ. Գ. Մէնելիշեան, *Գրական եւ լեզուական դիտողութիւններ*, - ՀԱ, 1930, էջ 444-457, 719-738 եւ այլն:
 35 Տե՛ս Հ. Թ. Կետիկեան, *Արմատացեալ սխալ մը*, - ՀԱ, 1905, էջ 51-53, *Բնապատում, կաղամս-խին ու բարտին*, - ՀԱ, 1905, էջ 221-222, Հ. Թ. Կետիկեան, *Բարտին ու կաղամսխին*, 1905, էջ 285-286, *Բնապատում, կաղամսխին ու Բարտին*, - ՀԱ, 1905, էջ 319-320, Հ. Թ. Կետիկեան, *Բարտին ու կաղամսխին բառերու խնդիրը*, - ՀԱ, 1905, էջ 350-352:
 36 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, *Բառախօսական դիտողութիւններ հայերէն գիտական լեզուի մասին*, - ՀԱ, 1925, էջ 56-80, 166-182, 293-301, 401-407, 498-

Հանդէսը, ստանձնելով «ուղղիչ եւ յառաջացուցիչ - բայց երբեմն նաեւ աւելորդ հրատարակութեանց համար՝ կասեցուցիչ»³⁷ դեր, նաեւ պարբերաբար գրախօսել է բառարաններ, դասագրքեր եւ քննադատելով³⁸ կամ հաւանութիւն տալով³⁹ կողմնորոշել ընթերցողին:

Ուղղագրական բարեփոխումներին ի պատասխան՝ Հանդէսում խիստ քննադատուել է «ձեւամոլութիւնը»՝ այն հիմքով, որ ուղղագրական կանոնները պէտք է կազմուեն լեզուի հնչիւնական օրէնքների քննութեամբ եւ դրանց էութեանը համապատասխան, իսկ Վ, Լ, Ու տառերն ունեն հնչիւնական ինքնուրոյն արժէք, եւ, հետեւաբար, հնաւանդ գրութեան փոփոխումը հիմնադուրկ է⁴⁰:

507, 585-595, 1926, էջ 72-79, 175-184, 258-265, 375-383, 491-499, 582-587:
 37 Տե՛ս «Յուշարձան», էջ 60:
 38 Տե՛ս Հ. Ա. Տերվիշեան, *Երեքլեզուեան ընդարձակ բառարան*, *Արիկեան Մ.*, - ՀԱ, 1890, էջ 218-19, Հ. Յ. Տաշեան, *Արուեստ հայ լեզուի ուսման գործնական քերականութիւն հայերէն լեզուի*, *Բայց Կ.*, - ՀԱ, 1892, էջ 24-26, Հ. Յ. Թուխիկեան, *Տեսական եւ գործնական քերականութիւն աշխարհիկ լեզուի*, *Պօզանեան Բ.*, - ՀԱ, 1892, 148-51, *Բառարան ֆրանսերէն հայ աշխարհիկ*, *Նուպարեան Մ.*, - ՀԱ, 1892, էջ 179-83, Հ. Ն. Ակիմեան, *գրախօս. Մ. Կ. Գույումճեան, Ընդարձակ Բառարան Հայերէն Անգլիերէն* - ՀԱ, 1951, 572-574 եւ այլն:
 39 Տե՛ս Հ. Մ. Թորչայեան, *Յանձնելի դասագիրք*, - ՀԱ, 1887, էջ 138-39, Հ. Պ. Ջաքարեան, *Գաղղ. տաճկ. բառարան արուեստական եւն բառերու*, *Թընգըր Ա.*, *Սինապեան Գ.*, - ՀԱ, 1896, էջ 280-81 եւ այլն:
 40 Տե՛ս Հ. Ա. Աւետիսեան, *Ուղղագրութեան խնդրոյ արդիւն*, - ՀԱ, 1908, էջ 321-324, 1909, էջ 21-24, Հ. Գ. Մէնելիշեան, *Հայերէնի դէմ յանդգնութիւն մը*, - ՀԱ, 1910, էջ 113-114, *Հայ լեզուի ուղղագրութիւնը*, - ՀԱ, 1910, էջ 139-143, 177-179, *Ստ. Մալխասեան, Ջախող լեզուապարար*, - ՀԱ, 1910, էջ 225-234 եւ այլն:

Բարբառների ուսումնասիրութիւնը

Հանդէսում էական տեղ է յատկացուել նաեւ բարբառների ուսումնասիրութեանը, նկարագրական ու քննական եղանակով ամփոփուել է դրանց քերականական եւ բառային բազմազանութիւնը: Բարբառագիտական տուեանների հաւաքումը նպաստելու էր նաեւ այլ խնդիրների ուսումնասիրութեանը. ինչպէս Հանդէսում է ձեւակերպուել, բարբառներում լեզուի հնագոյն շերտն ի յայտ բերելուն եւ նորմաւորող աշխարհաբարին արտայայտչաձեւերի ընտրութեան նիւթ ապահովելուն⁴¹:

Հանդէսի էջերում, յօդուածաշարի ծաւալով, ուսումնասիրուել են մի շարք բարբառներ՝ Մարաշի, Եւզոկիայի, Արաբկիրի, Ակնի եւ այլն⁴², քննուել է լեհահայերի թաթարախառն խօսուածքը⁴³, կատարուել է բարբառային բառաքաղ⁴⁴, գրախօսուել,

մեկնաբանուել են հայ եւ այլազգի բարբառագէտների աշխատանքները⁴⁵: Անդրադարձ է արուել նաեւ դասակարգման մեթոդական հարցերին, գրական լեզու եւ բարբառներ յարաբերութեանը, ընդգծուել, որ այն կարող է արդիւնաւէտ լինել բարբառային նիւթն ընտրողաբար գրականացնելու դէպքում⁴⁶: Հետազօտուել են նաեւ բարբառների հնչիւնական երեւոյթներ, առանձին քերականական ձեւեր, բառակազմական առանձնայատկութիւններ, ինչպէս նաեւ՝ փորձ է արուել բարբառներում բացայայտել նախահայերէնի հետքեր⁴⁷:

Լեզուի պատմութեան հարցեր

Միջին Հայերէնի ուսումնասիրութեան առաջին ծաւալուն փորձը Հ. Ղ. Յովնանեանի «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնին վրայ» յօդուածաշարն էր: Հեղինակն այդ աշխատութեամբ ձգտել է բաւարար տեղեկութիւն տալ միջին Հայերէնով ստեղծագործած կամ դրա տարրերը գրաբարին համատեղած մատենագիրների գործերի մասին եւ այդ ամբողջութեան մէջ երեւան Հանել միջինՀայերէնեան յատկա-

հայոց գաւառական բառերու, - ՀԱ, 1897, էջ 186-187, 1898, էջ 46-51, 105, Այծեամն, *Նմոյշ մը Արամօ գիւղին հայ լեզուէն*, - ՀԱ, 1907, էջ 27 եւ այլն:
 45 Տե՛ս Հ. Յ. Թուխիկեան, *Յ. Հանուշ լեհացի հայագէտ եւ կալիցոյ հայոց գաւառալեզու*, - ՀԱ, 1887, էջ 22-24, Հ. Գ. Մէնելիշեան, *Ուսումնասիրութիւններ վասն հայ բարբառախօսութեան*, *Մտերեան Լ.*, - ՀԱ, 1902, էջ 15-16 եւ այլն:
 46 Տե՛ս Մ. Գաբրիէլեան, *Հին դասական հայերէնն եւ արդի գաւառաբարբառները*, - ՀԱ, 1912, էջ 15-38, Լ. Մտերեան, *Հայերէն բարբառախօսութիւն*, - ՀԱ, 1898, էջ 306-313:
 47 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, *Հայ տառերու հագագաբանութիւն*, ՀԱ, 1899, էջ 289-95, Յ. Գազանճեան, *Սահմանական ներկան հայ բարբառներու մէջ*, - ՀԱ, 1910, էջ 55-57, Գր. Վանցեան, *Նախահայերէնի հետքեր Զօկերէնում*, 1899, էջ 147, Մ. Մաքսուդեան, *Զօկերէնի ընդհանր շաղկապը*, - ՀԱ, 1909, էջ 273-7, Տ. Արքարեան, *Նոր Զուղայի բարբառի քերականութիւնը*, - ՀԱ, 1966, էջ 93-100 եւ այլն:

41 Տե՛ս Յ. Գազանճեան, *Եւրոկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը*, - ՀԱ, 1898, էջ 97:
 42 Տե՛ս Ս. Մելիք-Ռաիթ պէկ, *Ջայնական ուսումնասիրութիւն Մարաշի բարբառին*, - ՀԱ, 1896, էջ 43-45, 113-14, 229-32, 354-37, Յ. Գազանճեան, *Գ. յօդ.*, - ՀԱ, 1898, էջ 97-103, 146-47, 174-75, 208-210, 298-306, 1899, էջ 11-14, 46-49, 145-47, 176-77, 207-10, 1909, էջ 336-41, Մելիք-Ռաիթ պէկ Ս., *Արաբկիրի գաւառաբարբառը*, - ՀԱ, 1900, էջ 248-52, 295-303, 328-35, 362-67, 1901, էջ 36-42, 173-77, 213-17, 235-38, 338-42, 1902, էջ 19-24, 48-53, 177-179, 219-24, 268-71, 326-30, 359-63, 393-96, 1903, էջ 47-49, 125-27, 218-20, 335-38, Մ. Գաբրիէլեան, *Ակնայ գաւառաբարբառը*, - ՀԱ, 1908, էջ 181-86, 207-12, 248-52, 279-88, 315-19, 344-50, 1909, էջ 54-61, 91-96, 120-24, 155-59, 190-92, 221-24, 252-56, 267-73, 376-79, 1910, էջ 91-93, 114-18, էջ 234-38, 298-301, 343-47, 365-68, 1911, էջ 103-09, 410-19, 585-96:
 43 Տե՛ս Ֆր. ֆոն Գրելից-Գրայֆէնհորստ, *Հայթաթարերէնը Լեհաստանի մէջ*, - ՀԱ, 1912, էջ 706-712:
 44 Տե՛ս Հ. Մ. Հանճեան, *Տայոց աշխարհի խտրաբար գաւառաբարբառը*, - ՀԱ, 1915, էջ 9-17, Հ. Յ. Քօստեան, *Գաւառական բառեր*, - ՀԱ, 1901, էջ 114-119, Մ. Շուտ, *Բայրի գաւառաբարբառէն*, ՀԱ, 1903, էջ 45-47, Ն. Խտշեան, *Պոնտական գաւառաբարբառներէն Աշխարք*, - ՀԱ, 1895, էջ 183-186, Ա. Վոյթեան, *Հաւաքածոյ Թրանսիլուանիոյ*

նիշները⁴⁸: Յովնանեանը նպատակ ունէր ուսումնասիրութիւնը շարունակել միջին հայերէնի քերականութեան շարադրանքով, սակայն վախճանուում է, եւ գործն անաւարտ է մնում:

Հանդէսը պարբերաբար ծանուցել է նաեւ լեզուի այդ փուլի ուսումնասիրութեան յետագայ ընթացքի մասին: Նախ ներածական ակնարկով, ապա առաւել հանգամանալի ներկայացուել է Յ. Կարստի միջինհայերէնեան ուսումնասիրութիւնները՝ «Կիլիկեան հայերէնի արտասանութիւնն ու ձայնաւորները» եւ «Կիլիկեան հայերէնի պատմական քերականութիւնը»⁴⁹: Թարգմանաբար տպագրուել է նաեւ Կարստի «Հայերէնի -եր, -նի, -ուի, -տի յոգնակերտները» յօդուածը, որտեղ նշուած ձեւոյթները ստուգաբանուած են որպէս ստացուածքային փոխառութիւններ՝ կովկասեան բնիկներից⁵⁰:

Գրաբարի Հնչիւնական, ձեւաբանական նիւթը, շարահիւսական յարաբերութիւնները եւս ուսումնասիրուում են⁵¹: Հանդէսի

48 Տե՛ս Հ. Ղ. Յովնանեան, Հետազոտութիւնը նախնեաց ուսուցիչի վրայ, - ՀԱ., 1888, էջ 5-8, 17-21, 33-36, 77-79, 104-106, 123-125, 155-158, 168-171, 213-216, 1889, էջ 1-4, 21-24, 81-85, 105-110, 129-132, 189-192, 212-215, 237-240, 265-268, 1890, էջ 64-67, 101-105, 249-255:

49 Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, Կիլիկեան հայերէնը, - ՀԱ., 1900, էջ 17-20, 1901, էջ 12-16:

50 Տե՛ս Յ. Կարստ, Հայերէնի -եր, -նի, -ուի, -տի յոգնակերտները, - ՀԱ., 1903, էջ 10-14:

51 Տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայերէն երկբարբառները, - ՀԱ., 1922, էջ 587-596, Հայերէնի երկբարբառները եւ բաղաձայնները, - ՀԱ., 1922, էջ 656-666, Հ. Պ. Էսպայեան, Յարակատարը դասական հայերէնի մէջ ըստ Լիոնէի, - ՀԱ., 1935, էջ 263-281, Էդ. Աղայեան, Հին հայերէնի -իւն (-եան, -ուն) -ուան հոլովումը, - ՀԱ., 1987, էջ 623-627, Լ. Խաչերեան, Գրաբարի շարահիւսութիւն. ստորադասական կապակցութիւն պարագայ երկրորդական նախադասութիւնները դասական հայերէնում, - ՀԱ., 1991, էջ 1-49, Հ. Պ. Գոճաճեան, «Առ» նախդիրի գործածութիւնը դասական գրաբարի մէջ եւ ներգոյնականը որպէս ուրոյն հոլով, - ՀԱ., 2001, էջ 1-36 եւ այլն:

տպագրութեան յատկապէս նոր շրջանում մատենագրական գործերի բառապաշարային քննութեամբ խմբաւորուում են գրաբարի բազմաթիւ չվկայուած բառեր՝ համեմատութեամբ նոր հայկազեան բառարանի, զատուում են ոչ դասական ձեւերը՝ ժողովրդախօսակցական շերտը, ինչպէս նաեւ՝ օտարաբան բառերն ու շարահիւսական կառույցները⁵²:

Այսպիսով, Հայերէնը «Հանդէս ամսօրեայում» ուսումնասիրուել է համակողմանի. թէ՛ մեթոդի առումով՝ պատմական եւ ստատիկ հայեցակէտերից, թէ՛ բովանդակութեամբ՝ քննուած խնդիրների հսկայ ծաւալի եւ ընդգրկման շնորհիւ, եւ թէ՛ ուսումնասիրութիւնների գիտականութեամբ, որն ապահովուել է Հայ եւ օտարազգի անուանի հայագէտների ներգրաւմամբ՝ ուղղակի թղթակցութեան կամ թարգմանական յօդուածների միջոցով, եւ իհարկէ, պայմանաւորուած Մխիթարեան հայագէտների գործուն դերով, ովքեր ոչ միայն առաջադրել են խնդիրներ եւ ի մի բերել լուծումները, այլեւ հանդէս եկել որպէս ինքնուրոյն քննական կողմ:

52 Տե՛ս Ն. Բիւզանդացի, Բառք կամ վկայութիւնը արտաքոյ Նոր հայկազեան բառարանի (Ն. Բիւզանդացու անտիպոնից), 1985, էջ 11-39, 39-48, 48-50, 50-52, Լ. Յովնանիսեան, Յովնան Ոսկերեանի թարգմանութիւնների լեզուական առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2002, էջ 1-44, Փիլոն Եբրայեցու երկերի հայերէն թարգմանութիւնների բառապաշարի առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2003, էջ 1-44, Եւսեբիոս Եմեսացու գործերի հայերէն թարգմանութիւնների լեզուական առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2004, էջ 1-42, «Նորագիտ գիրք մնացորդաց»-ի լեզուական առանձնայատկութիւնները, - ՀԱ., 2005, էջ 1-24 եւ այլն:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԲԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՍԿՋԲՆԱԿՈՐՄԱՆ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ստեփան Վարդանեան

Հայ միջնադարեան բժշկագիտութիւնը, որպէս հայագիտութեան կարեւոր բնագաւառ, սկիզբ է առել շուրջ 180 տարի առաջ, երբ Սուրբ Ղազար կղզում 1832 թ. Վենետիկի Մխիթարեանները հրատարակեցին Հայ բժշկութեան դասական Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» (1184) գիրքը (22, 25, 32): Քանի որ Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարաններում գոյութիւն չունէր այդ երկի ընդարձակ տարբերակը, նրանք որպէս հիմք ընդունեցին Յրանսիայի Ազգային գրադարանի ժէ. դարի գրչագիրը (ձեռ. թիւ 246): Վերջինս հայերէն այլ ձեռագրերի հետ կարդինալ Դը Յլերիի յանձնարարութեամբ Պոլսում գնել էր Ազգային գրադարանի աւանդապահ սրբահայր Յրանսուա Սեւենը (24): Մրանից յետոյ Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարաններն իրենց հարուստ ձեռագիր բժշկարանների հաւաքածոներով մօտ մէկ հարիւրամեակ դարձան Հայ բժշկագիտական ուսումնասիրութիւնների կարեւոր կենտրոն:

Բնագրագիտական հետազոտութիւններից բացի, այստեղ ստեղծուեցին Հայ միջնադարեան բժշկութեան պատմութեան հարցերին նուիրուած առաջին գործերը՝ Հ. Ղ. Ինճիճեանի (1758-1833) «Հնախօսութիւն Հայաստանեայց» (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1835) (16), Ա. Սուքրեանի (1851-1882) «Պատմութիւն Հայ բժշկութեան» (1881) անաւարտ աշխատութիւնը (14, 23), Հ. Ղ. Ալիշանի (1820-1901) «Հայբուսակը» (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1895) (2), Հ. Ղ. Յովնանեանի (1817-1897) «Հետազոտու-

թիւնք նախնեաց ուսուցիչի վրայ» երկ-հատորեակը (Վիեննա, 1897) (21):

Վերոյիշեալ հեղինակների ուշադրութեան կենտրոնում էին ձեռագիր Հայ բժշկարաններում առկայ դեղաբոյսերի ուսումնասիրութիւնը եւ սրա հետ սերտօրէն առնչուող բուսաբանական ու բժշկական եզրաբանութեան, ինչպէս նաեւ՝ բժշկարանների ինքնուրոյն կամ թարգմանութիւն լինելու հարցերը: Այստեղ պէտք է նշուի Հ. Արսէն Սուքրեանի՝ որպէս Հայաստանի բժշկութեան պատմութեան առաջին ուսումնասիրողի աւանդը: Նա առաջ էր քաշել այն վարկածը, համաձայն որի հայկական աստուածների պանթէոնում չի եղել առողջութիւն հովանաւորող յատուկ աստուած, այլ նրա դերը կատարել է Անահիտը: Նրա կարծիքով՝ ոսկեդարում Հայաստանում գոյութիւն չի ունեցել Հայ բժշկական գրականութիւն, եւ միայն Բագրատունեաց օրօք արաբական ազդեցութեան ներքոյ ձեւաւորուել ու հանդէս են եկել Հայ բժշկարանները եւ դեղագիտարանները: Թէպէտ նրա ոչ բոլոր հայեացքներն են ընդունուում ժամանակակից Հայ բժշկապատմութեան մէջ, սակայն նրանք խթան հանդիսացան այս ասպարէզի առաջընթացին:

Անգնահատելի է հայագիտութեան նահապետ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի աշխատութիւնների եւ առաջին հերթին նրա «Հայբուսակի» նշանակութիւնը բժշկապատմութեան ոլորտի զարգացման համար: Ծնորհիւ իր անսպառ գիտելիքների նա կարծես դարձել էր իւրովի ազգային հանրագիտարան, որին խրթին եւ կնճոռոտ հարցերում դիմում էին իր ժամանակակիցները: Ալիշանի «Հայբուսակը» պարունակում է հսկայական տե-